

(əvvəli ötən sayımızda)

Me-Turan şəhər dövləti tanrı Enlilə həsr olunmuş bir məbədin yerləşdiyi mərkəz ola bilər. Çünki Enlililin titullarından biri Turan idi.

Sitçin Turan adının kökünü təşkil edən Tur.an.ki ifadəsinin sumercə göy-yer bağı, yəni göyün və yerin birləşdiyi yerdəmək olduğunu yazır. (Z.Sitçin. 2007, Səh. 55)

Mesopotamiya da daxil olmaqla Ön Asiyada qədim tarixi dövrlərdən etibarən Turan, Turiya, Atur, Turukku, Turqu, Turxu/Tarxu, Tar-ku/Turku, Turqumman, Turkiş, Turuşa və s. kimi köklərini Tur kəliməsi təşkil etdiyi çoxsaylı toponim, eponim, teonim, etnonim, hidronimlər və şəxs adları mövcuddur. Bütün bu sözlər etimoloji olaraq sumer dilinə və onunla qohum olan digər dillərə bağlı olub, bu dillərin leksikologiyası əsasında izah olunur. Bu anlayışların kökünü təşkil edən Tur kəliməsinin Sumer dilində çoxlu anlamları ilə yanaşı bir də "böyük, nəvə, kiçik, balaca, körpə" mənaları vardır. Bu anlayışlar mənə etibarən insanlara aid olduğu kimi həmçinin, heyvanlara da aiddir. Məsəl üçün Qu-tur Sumer dilində "bala öküz" və ya "böyükün balası və ya oğlu" deməkdir. (J.Halloran. Sumerian Lexicon, Səh. 95)

Çox vaxt Tur sözü cavan öküz və ya dana mənasında da işlədilir. Tur sözü öküz anlamında Sumer dilindən sami dilinə Thur şəklində keçmiş və digər dillərdə də eyni anlamda vətəndaşlıq qazanmışdır. Tursözü uqarit dilində öküz deməkdir. Müəlliflər bu sözün uqarit dilinə güney-batı Asiyanın qədim dillərindən keçdiyi fikrindədirlər. (Wilfred G. Watson. 1999, Səh. 96)

Tur sumer tanrılarından biri idi və günəş tanrısı Utunun öküzü adlanırdı. Enlilin oğlu tanrı Mardukun kassi dönəmində Babilin tanrısı idi və sumercə deyilişi Tur-Utu şəklində idi.

İngilis assuroloqu Vaddelin yazdığına görə Güneşə sitayiş edən ilk Sumer kralları Tor, Tur, Ar-Tur kimi titullar daşıyırdılar. Odin, Od və ya Adam, Mis dövründə e.ç. 3378-ci ildə Kiçik Asiyada ilk şəhəri salmış, sumer yazısını istifadə etmiş, kənd təsərrüfatını, monoqam nığahın əsasını qoymuş, oddan istifadəni inkişaf etdirmiş, ilkin mədəniyyətin və sənayə istehsalının əsasını qoymuşdur. Vaddelə görə bu Sumer Kiş şəhər dövlətinin hökmdarı Etana adlanan Ukusinin hakimiyyət dövrü ilə başlamışdır. Sumerin tanrısı və tufandan sonra ilk kralı və eyni zamanda Kiş şəhər dövlətinin ilk kralı Ukusidən sonra Sumerin kralları Tur ünvanını qəbul etmişlər. (Wad-

Ön Asiyadakı Turan yalnız sumerlərlə əlaqədar bir anlayış deyildi. Assuroloqlar Ön Asiyanın Mesopotamiya adlanan Fərat və Dəclə çayları vadilərində ilkin mədəniyyətin əsasını qoyan turanlı sumerlərlə yanaşı ən qədim çağlardan qonşu ərazilərdə onlarla etnik baxımdan qohum olan bir çox xalqların və tayfaların məskunlaşmış olduqlarını qeyd edirlər.

Kökü Tur və Turan kəlimələrinə bağlı olan çoxlu yer adları, eponim, teonim və etnonimlər həmin

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

dell L. 1929, Səh. 78)

Ukusinin adı mixi ideogramı olaraq Qusur, Ukuşu və Qaur kimi də oxunur. (Waddell L. 1929, Səh. 468)

Aqade şəhər dövlətində hakimiyyət sürən və adları sumer hakimiyyət sülaləsi siyahısında olan

krallardan biri Dudunun oğlu Su-Turuldu (m.ö. 2168-2154). Turul adı əslində Turan və Turmatdır. Bu ad Diyala çayının sumercə adıdır. (Douglas Frayne. 1993, Səh. 214)

Sumerin Quti hakimiyyət sülaləsi dövründə Urukun şimal-şərqində yerləşən Adab şəhər dövlətinin hökmdarı Uru-Tur adlanırdı. (Douglas Frayne. 1993, Səh. 256)

Akkad dövlətinin paytaxtı olan Aqade şəhərinin kralının Su-Turul və ya Turan adı daşması onun Su xalqına mənsubluğunu sübut edir.

xalq və tayfaların məskunlaşdıqları ərazilərdə də geniş yayılmışdır. Assuroloq bilim adamlarının əksəriyyəti həmin xalqların ümumi turanlı mənşəyə malik olub istər etnik və istərsə də ümumi mədəni köklərlə sumerlərə bağlı olduqlarını inandırıcı elmi dəlillərlə sübut etmişlər.

İngilis assuroloqu R.Konder Əsas yurdları Midiyada olan turanlıların yayılaraq özləri üçün biri güney-batıda Sumerlər, digəri quzey-doğuda Kassilər olan iki yuva qurmuş olduqlarını yazır. (Conder R.

A. 1898, Səh. 88)

Filip Smit Turanlıların dünyanın çox geniş bir ərazisinə yayılmış olduqları haqqında yazır: "Turan irqi qədim dövrdə Qafqazın tarixi ilə də sıx bağlı olmuşdur. Turan irqi Mərkəzi və doğu Asiya, Şimal Buzlu okeanına qədərki düzənliklərdə Avropada və hətta Amerikada geniş yayılmışdır. Turan irqi, tatar/türkləri, hunları, monqolları, uqları, kalmıqları, Amerikanın eskimoslarını əhatə edir. Turan irqinə mənsub olan xalqlar (sumerlər) mədəniyyətin ilkin yaradıcılarıdır. Ari dilləri ümumi Turan dili ailəsi içərisində baş verən proseslər nəticəsində ayrı-ayrı formalaşmışdır". (Smith Philp, Vol. 1, 1865, Səh. 65)

Tarixi mənbələrə, o cümlədən

la (indiki Ərbil) ilə bitişik Aturiyan adlı ərazinin mövcud olduğunu yazır. (Strabon, 1994, 6-12)

Edvin Norris Bisütun yazısının bütün mətnlərində Aturiya adlı ölkənin adı çəkildiyini yazır. Norris pars dilindəki mətnə Aturiyanın Armeniyada yerləşən bir vilayət olduğunu, lakin sak dilindəki mətnə Armeniya adının əks olunmadığını yazır. Onun fikrinə görə Aturiya ölkəsi və onun harada yerləşdiyini sak tayfalarına yaxşı məlum olduğundan sak mətnində Armeniya adının yazılmasına ehtiyac duyulmamışdır. Armeniya adı Assur mətnində də verilməmişdir. (E.Norris. 1852, Səh. 164)

Alman tarix əsərlərində Assuriyanın Əhəmənilər tərəfindən işğal olunmasından sonra adının kitabələrdə Assuriya deyil, əslinə uyğun olaraq Turan şəklində yazıldığı qeyd olunur. Əslində, Elam dilində olan Atur adı sami dilinin xüsusiyətlərinə uyğun olaraq Assur və ya Aşur şəklində yazılırdı.

Atur və ya Turan ərazisində mövcud olan ən qədim şəhərlər-

dən biri indiki Suriya Türkiyə sərhəddi yaxınlığındakı Ras əl Ayn şəhərinin yerində olan Quzan şəhəridir, onu bəzən Qurzan şəklində də yazırlar. Quzan şəhəri arxeoloji qazıntılar və assur yazılı mənbələrindən məlum olduğuna görə e.ç. 1200-ci illərdən mövcud olmuşdur. Digər bir Quzan ölkəsi Urmiyə gölünün qüzey-doğusunda yerləşirdi. Hər iki yer adları heç şübhəsiz bu ərazilərdə məskunlaşmış turanlı Kas və ya Qud/Quz tayfalarının adları ilə əlaqədardirlər.

İngilis assuroloqu Sidney Smit yazır ki, Assur adı mixi yazı mətnində A-usar şəklində yazılmışdır onu sami sözü kimi qələmə vermək yanlışdır. Bu söz bir orijinal sumer adıdır. Bu adı Aşer şəklində hind-avropa adı kimi də Aşur formasında sami adı kimi də təqdim etmək yanlışdır. Makedoniyalı İsgəndərin dövründəki mətnlərdə Assuriya adı Aturiya şəklində yazılırdı, aramey və suriya mətnlərində də At-tur şəklində yazılırdı. (Sidney Smith. 1928, Səh. 102)

Digər bir ingilis assuroloqu G.Kameron da Qutilər Babilə hücum etdikləri zaman Turan ölkəsinin Assur salnamələrində yazıldığı kimi qədim adı Turnat olan Diyala çayının sahilində yerləşdiyini yazır. (G.Cameron. 1936, Səh. 38)

Görkəmli assuroloqu A.Şpayser Mesopotamiyada mövcud olmuş Tukrişin Qutulərə məxsus bir ölkə olduğunu yazır. Tukriş Elamin qonşuluğundadır. Lullibilərlə eyni qrupa daxil olan Turukki və Tukri/Tikriş müxtəlif şəkildə yazılan eyni adın "i" hərfinin yer dəyişməsi ilə müxtəlif formalarını təşkil edir. (A.Spaysler. 1930, Səh. 96)

Tukriş yəqin ki, bu ərazidə məskunlaşmış turanlı Quti tayfalarından birinin adı olmuşdur. Onların məskunlaşdığı ərazi bu tayfanın adından Tukriş adlanmışdır. Bizim Dəclə adlandırdığımız Tukriş çayı öz adını həmin xalqın adından götürmüşdür. Aramilər bu əraziyə gəldikdən sonra Tukriş ölkə adı tədricən Arameya və ya Armenia şəklində dəyişmişdir.

(ardı gələn sayımızda)